

Artykuły, rozprawy

Статьи, публикации

Jan Zouhar

Masarykova univerzita Brno

Česká filozofie v letech 1939–1945

Чешская философия в 1939–1945 гг.

Události od mnichovské dohody v září 1938 až do vzniku samostatného slovenského státu a obsazení zbytku českých zemí 15 III 1939 znamenaly konec demokratického Československa a nastolení německého okupačního režimu v Čechách a na Moravě. Česká filozofie začala působit v mimořádné situaci národa, jehož existence byla ohrožena.

Pokud mluvíme o české (národní) filozofii, máme tím na mysli nejen skutečnost, že filozofie začala být v národních jazycích pěstována poté, kdy latina přestala být univerzálním jazykem vzdělanců, ale především to, že každá národní filozofie má sice současně univerzální povahu, ale je rovněž výrazem národního vědomí, jeho kontextů uměleckých, politických, morálních a náboženských, výrazem národní kultury a národního myšlení v obecnějším smyslu.

Česká filozofie v tomto smyslu vždy promýšlela otázky duchovně kulturní orientace českého národa a problémy vztahu české společnosti k dějinným souvislostem nadnárodním. Očekávala se od ní reakce na aktuální společenské problémy i ve složité situaci německé okupace českých zemí a válečných let. Výrazně se však změnil a zúžil prostor jejího působení. Před válkou se veřejný vliv filozofie uplatňoval nejen na univerzitách, ale také na středních školách, v odborných i kulturních časopisech, v původní knižní produkci i v literatuře překladové. Protektorátní léta 1939–1945 přinesla v tomto směru podstatná omezení. Filozofie je univerzitní disciplínou, v listopadu 1939 však byly uzavřeny české vysoké školy, a tím také filozofické semináře na filozofických fakultách Univerzity Karlovy v Praze a Masarykovy univerzity v Brně, seminář pro metodologii a dějiny věd přírodních a exaktních na Přírodovědecké fakultě

v Praze a další ústavy příbuzných oborů (sociologie, psychologie, estetiky, pedagogiky ad.) na uvedených univerzitách. Někteří univerzitní učitelé filozofie byli předčasně penzionováni, mladší soukromí docenti působili jako profesori na gymnáziích (Jan Patočka byl gymnaziálním profesorem v letech 1933–1944, Jiřina Popelová v letech 1928–1947) nebo v kulturních institucích a úřadech. Až do konce války mohly působit pouze pražská německá univerzita a německé technické univerzity v Praze a Brně. Na pražské německé univerzitě v letech 1939–1945 přednášeli filozofii Theodor Czermak, Hans Richard Bernard Günther, Walter Heinrich, Kurt Schilling, Anton Stonner, Hans Julius Ernst Wolff a Josef Zaus¹.

Omezení filozofického života se projevilo i v oblasti filozofických časopisů. V meziválečném období se nejvýznamnějšími filozofickými časopisy v českých zemích staly Česká mysl, Ruch filosofický a Filosofická revue. Česká mysl vycházela od roku 1900, její činnost byla přerušena za 1. světové války v letech 1915–1916 a na počátku okupace v letech 1939–1940. Od roku 1941 pak vycházela až do roku 1947, její vydávání bylo úředně ukončeno v roce 1948. Za války patřili k redakčnímu kruhu České mysli J. Král, F. Fajfr, J. Patočka, L. Rieger, V. Navrátil, J. Mukařovský, A. Dratvová, V. Tardy a další. Druhý nejvýznamnější filozofický časopis, Ruch filosofický, který byl založen v roce 1920, vyšel za války pod redakcí F. Pelikána pouze v letech 1939 a 1942. V prostředí olomouckého dominikánského teologického učiliště vycházela od roku 1929 tomisticky orientovaná Filosofická revue, jejíž vůdčí osobností byl Metoděj Habáň. Za okupace vyšly pouze ročníky 1939–1941. Kromě těchto specializovaných filozofických časopisů se filozoficky orientované texty objevovaly také na stránkách dalších časopisů po dobu jejich existence (Křesťanská revue, Kritický měsíčník, Naše doba ad.) Všechny publikace podléhaly cenzurnímu dohledu a zásahům. Svou činnost zastavila Jednota filosofická.

Politický a kulturní život byl v protektorátu řízen a usměrňován. Usnesením protektorátní vlády 6. dubna 1939 bylo za jedině politické sdružení občanů českého národa na území Protektorátu prohlášeno Národní souručenství. Bylo přijato jako „dočasná platforma všenárodního hnutí, která nevznikla na nějakých programových zásadách, ale spontánně jako výraz národního pudu sebezáchovy“². Národní souručenství sdružovalo členy různých předmnichovských politických stran, samo však nebylo a ani nesmělo být skutečnou politickou stranou. Jeho programem byla výchova k jednotě národa v křesťanském a národním duchu proti liberalismu a komunismu. Významným orgánem Národního souručenství se stala v březnu Kulturní rada, která byla

¹ Viz A. Míšková, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Karolinum 2002, Praha.

² F. Červinka, *Česká kultura a okupace*, Torst, Praha 2002, s. 40.

původně ustavena v prosinci 1938. Jejím předsedou byl přední literární historik univerzitní profesor Miloslav Hýsek (1885–1957). Kulturní rada si uložila napomáhat rozvoji české kultury, která bude apolitická, zbavená vlivů filozofie a všech ideologií. „Stojíme stranou veškerého dění politického, tím více však lneme ke své kultuře, k její tvorbě a k jejímu velkému poslání“³. Národní kultura, oddělená od nežádoucích filozofických vlivů, měla být rozvíjena pod patronací Velkoněmecké říše, která byla prohlašována za garanta české národní existence.

Češi měli za protektorátu několik možností. Někteří emigrovali do západních zemí nebo do Sovětského svazu. Z filozofů a dalších předních myslitelů odešli J. B. Kozák a J. L. Hromádka do USA (Kozák působil v letech 1939–1943 v Oberlinské koleji ve státě Ohio, v letech 1943–1944 pracoval ve Washingtonu v Úřadě pro válečné informace a v letech 1944–1945 jako poradce v československém velvyslanectví ve Washingtonu, Hromádka byl v letech 1939–1947 profesorem křesťanské etiky na univerzitě v Princetonu), J. L. Fischer se za války ukrýval v ilegality v Nizozemí, Z. Nejedlý působil na Lomonosově univerzitě v Moskvě. Z těch, kteří zůstali v protektorátu, se mnozí zapojili do odboje proti nacistické okupaci a riskovali svůj život a životy svých rodinných příslušníků. Řada českých občanů byla uvězněna, odvečena do koncentračních táborů nebo popravena. Z křesťansky orientovaných myslitelů byl v roce 1940 zatčen a o rok později v Dachau umučen křesťansky orientovaný Alfred Fuchs, v roce 1942 popraven v Dachau N. F. Čapek, v roce 1943 v Osvětimi F. Hrachovský, v roce 1945 v Dachau J. Šimsa. Profesor klasické filologie na MU v Brně Vladimír Groh (1895–1941) byl jako jeden z představitelů sokolského odboje v rámci organizace Obrana národa zatčen gestapem v roce 1940 a popraven v září 1941. Z marxisticky orientovaných myslitelů zahynul v roce 1941 Kurt Konrád, 1942 Eduard Urx, 1943 Bedřich Václavek. Velkými ztrátami pro českou filozofii byla úmrtí Josefa Tvrdého, Josefa Fischera a Josefa Čapka. Josef Čapek (1887–1945), bratr Karla Čapka, byl zatčen v roce 1939 a vězněn v Dachau, Buchenwaldu, Sachsenhausenu a Bergen-Belsenu, kde na samém konci války zahynul. Profesor filozofie na MU v Brně Josef Tvrdý (1877–1942) byl zatčen gestapem v prosinci 1941 a zahynul v březnu 1942 v koncentračním táboře Mauthausen. Josef Fischer (1891–1945), docent filozofie na pražské FF, který byl v letech 1939–1941 vůdčí osobností odbojové organizace Petiční výbor Věrní zůstaneme, byl v říjnu 1941 zatčen gestapem a v únoru 1945 popraven.

Našli se však i takoví, kteří zvolili kolaboraci s nacistickým okupačním režimem, přičemž se hájili svými úmysly zabránit úplné likvidaci českého národa. Byly mezi nimi i významné osobnosti české vědy a kultury. Kromě zmíněného Miloslava Hýska bývá připomínán přední český historik Josef Šusta

³ *Národní politika*, 1 XI 1939.

(1874–1945, spáchal sebevraždu), který stál za války v čele České akademie věd a umění. Do filozofického života zasahovali například právník a právní historik Josef Kliment (1901–1978, v roce 1945 zatčen, 1947 odsouzen na doživotí, 1960 amnestován), který byl v letech 1938–1944 poradcem protektorátního prezidenta Emila Háchy a ve své publicistice historicky obhajoval ustavení protektorátu v rámci Německé říše, nebo sociolog Jan Mertl (1904–1978), který ve své politické filozofii odůvodňoval nutnost silné státní moci a v tomto duchu spolupracoval s německým okupačním režimem.

Řada osobností české kultury se stáhla do soukromí a v ústraní pracovala na textech, které pak byly uveřejněny po osvobození v roce 1945, mnozí však vyvíjeli nadále v rámci daných možností intelektuální aktivitu, hledali a naplňovali povolené tematické možnosti.

Je třeba připomenout, že během okupačních let zemřely některé další přední osobnosti českého filozofického života: roku 1940 katolický filozof Josef Kratochvíl, v roce 1942 pak František Mareš a Emanuel Rádl, který žil pro nemoc v ústraní již od poloviny třicátých let a který před svou smrtí dokončil svou *Útěchu z filozofie*, kterou vydal Václav Navrátil v roce 1946.

V českém filozofickém myšlení se v období protektorátu objevilo několik základních témat. Značná pozornost byla věnována dějinám evropské a české filozofie, přitom byla ovšem některá témata mocenskými zásahy i z politických obav vyřazena. Mezi tolerovaná témata se dostal J. A. Komenský. Jan Patočka tehdy (1940) publikoval svůj první komeniologický článek *O nový pohled na Komenského*⁴. Snažil se překonat dosavadní pozitivistické přístupy a pojmut Komenského jako problém duchovnědný. Vymezil myšlenkový svět, z něhož Komenský vyrostl a který podle Patočky není předstupněm moderního světa, ale světem mystickým, jehož základem je křesťanský novoplatonismus. Komenský není tedy méně pokrokový než Descartes, je pouze dědicem jiných myšlenkových tradic. Komenského osobnost byla předmětem zájmu i dalších badatelů. Z nich nejvýznamnější byl Josef Hendrich (1888–1950), který publikoval za protektorátu řadu komeniologických studií a podílel se i na edicích z Komenského díla. Dvoudílné *Dějiny filosofie* (1939, 1940) vydal před svou smrtí katolický filozof Josef Kratochvíl (1882–1940). Olomoučtí dominikáni Emilián Soukup (1886–1962) a Artur Pavelka (1903–1977) zpracovali *Úvod do Summy teologické sv. Tomáše Akvinského* (1941).

Zájem o dějiny filozofie podpořila i celá řada překladů významných filozofických prací. Pozornost byla věnována antické filozofii – vyšel výbor *Zlomky před Sokratovských myslitelů* (1942), překlady Platónova dialogu *Epinomis* (1942) Aristotelových spisů *Politika* (1939) a *O duši* (1942), Ciceronových děl *O povinnostech* (1940) a *Předtuchy a výstrahy* (1942), výbor *Z dopisů Senecových* (1941), ale i autorům středověkým (bylo dokončeno

⁴ J. Patočka, *O nový pohled na Komenského*, „Kritický měsíčník“ 1940, nr 3, s. 217.

vydávání Tomášovy Summy teologické, 1937–1940), renesančním (Dante: O jediné vládě, 1942, úvodní studie J. Kliment). Z novověké filozofie vyšel T. Hobbes: Leviathan (1941, úvodní studie J. Mertl), J. G. Herder: Vývoj lidskosti (1941, úvod Herder a Češi napsal Albert Pražák, doslov J. G. Herder a jeho filosofie humanity Jan Patočka), G. W. F. Hegel: Filosofie, umění a náboženství (1943). Hegelovou filozofií se zabýval František Fajfr (1892–1969) v práci Hegelova filosofie světové moudrosti (1940), Nietzscheovou filozofií Jaromír Červenka (1903–1983) v práci Friedrich Nietzsche. Studie o jeho imoralismu a jeho předzvěstech v řecké filosofii (1942) a Jaroslav Kabeš (1901–1982), který připravil k vydání výbor z Nietzscheových textů O životě a umění (1943). V roce 1944 vyšel překlad Kantovy Kritiky praktického rozumu od Antonína Papírníka, který doprovodil Doslovem ke Kantově Kritice praktického rozumu Jan Patočka⁵. Označuje tento Kantův spis za syntézu mravního myšlení moderního člověka konce 18. století, za splnění úkolu, „který si předsevzal, totiž aby založil myšlenkově čistě lidský svět – tj. svět, kde je člověk pánem, aniž by byl tvůrcem, a který nic vnějšího, co nemá základ v jeho vlastní přirozenosti, nepřichází rušit. V položení i řešení této otázky je Kant osvícencem, neboť tato autonomie člověka, postavení jeho na sebe sama, na jeho přirozenost, jest résumé osvícenského programu“⁶. Ukazuje, jak Kantovi k objevu autonomie vůle pomohla filozofie dějin. Autonomie rozumné vůle, která je sama sobě účelem a zákonem, je možná pouze za podmínky svobody. Patočka upozorňuje, že Kritika praktického rozumu není pouze filozofickou teorií mravního zákona, ale zároveň filozofickou metodou k řešení náboženské otázky. Pokládá Kanta nejen za vyvrcholení osvícenského racionalismu, ale současně za myslitele, který vyšel vstříc křesťanské tradici. „Osvícenství, které započalo odpoutáním od autoritativních předpisů náboženských a morálních a snahou o život pod normou a vodítkem jediné přírody, končí teorií dvojího světa, která připomíná platonismus a souvisí úzce s racionalizovaným křesťanstvím“⁷. Pokud Kant vyjadřuje mravní úsilí osvícenského člověka, pro kterého je rozum morální mocí, pak podle Patočky svoboda může mít i jiné možnosti, neboť „všude, kde hluboký smysl je vložen do života s vážností, která obětuje celý bezprostřední svět, kde se jedná z objeveného vnitřního centra, a kde v jeho jménu se otřásá původním, bezprostředním systémem našeho života, který považuje sám sebe za absolutní, jest před námi mravní fenomén“⁸.

Řada filozofických úvah se vracela k významným postavám dějin české kultury a myšlení. Jaroslav Kabeš (1901–1982) se věnoval osobnosti Ladislava

⁵ J. Patočka, *Doslov ke Kantově kritice praktického rozumu*, [w:] I. Kant, *Kritika praktického rozumu*, Jan Laichter, Praha 1944, s. 213–228.

⁶ *Ibidem*, s. 213.

⁷ *Ibidem*, s. 224.

⁸ *Ibidem*, s. 227.

Klímy, jako editor se podílel na uveřejnění svazku Duchovní přátelství. Vzájemná korespondence Ladislava Klímy s Emanuelem Chalupným a Otokarem Březinou (1940) a Klímova textu Boj o vše. Deníky a korespondence s přáteli z let 1909 až 1917 (1942). Jan Patočka v práci Symbol země u K. H. Máchy (1944) dal symbol země-vlasti zřetelně do souvislosti s českým národním osudem.

Už v období tzv. druhé republiky se jiným tématem staly úvahy o situaci českého filozofického myšlení a o roli filozofie v soudobé společnosti vůbec. Brněnská Jednota filozofická uspořádala 2. února 1939 přednášku J. L. Fischera Národní tradice a česká filozofie. Ve vypjaté společenské a politické situaci po Mnichovu a před okupací v ní připomněl, že filozofie, která pracuje s přesně vymezenými pojmy, buduje pojmové základy našeho uchopení světa a vytváří duchovní prostředí, ve kterém se pohybujeme. Zvláštnost české filozofie je podle něho v konkrétnosti a zaměřenosti na životní a společenskou praxi. Povaha českého myšlení je výrazem střízlivosti celého našeho národního života a povahy naší národní vzdělanosti. Do evropských souvislostí se české myšlení pokusil zařadit Jan Patočka ve své úvaze Česká vzdělanost v Evropě (1939). Evropskou vzdělanost určují podle Patočky antika, křesťanství a osvícenství. Byl přesvědčen o evropské kulturní jednotě, o tom, že evropská vzdělanost znamená vzdělanost všeobecnou a že se v ní uplatňují univerzální motivy vytvářející rámec smysluplného života. Tento základní univerzální motiv spojuje tři hlavní stránky evropské vzdělanosti – kontemplativní, mravně-náboženskou a intelektuální. V české kultuře však Patočka neviděl nic pozitivního, mluví o krizi a úpadku, především v oblasti mravní, kriticky se vyjádřil o české vědě, krásné literatuře a ostatní umělecké tvorbě. Optimisticky vyznívá Patočkův článek Filosofie v dnešní situaci⁹, ve které Patočka odmítl názor, že filozofie svou úlohu splnila a že dále nemá co říci. I v době filozofického útlumu apeluje Patočka na filozofické vzdělávání, protože duševní bohatství se stává součástí naší národní obnovy.

Zajímavý tematický okruh se týkal filozofických otázek přírodních věd. Setkáváme se v něm s filozofujícími přírodovědci a s filozofy se zájmem o přírodní vědy. K těm prvním patřil především Vladimír Úlehla (1888–1947), profesor biologie na Masarykově univerzitě, který publikoval práce Zamyšlení nad životem (1939), Za oponou života (1940) a Život vesmírný (1944). Předmětem Úlehlových úvah se stal fenomén života, který sledoval v dějinách myšlení, jako hledání podstaty života ze stanoviska zdravého rozumu, věřícího ve vědu a rozvoj lidských možností. Mezi filozofy, kteří se zabývali filozofickými otázkami přírodních věd, je třeba především připomenout Albínu Dratvovou (1892–1969) a její práci Filosofie a přírodovědné poznání (1939). Podle Dratvové přírodovědné poznání zdaleka nepokrývá veškerou skutečnost,

⁹ J. Patočka, *Filosofie v dnešní situaci*, „Kritický měsíčník“, 1941, nr 4, s. 47.

ale ponechává prostor pro úvahy, které vyplývají z touhy po uceleném obrazu světa. Její naplnění je možné pouze prostřednictvím filozofie a etiky, které pomáhají překonávat noetický relativismus, který se projevuje v myšlení lidí moderní doby. Filozofickými otázkami přírodních věd se zabýval i olomoucký dominikán Artur Pavelka v knize *Řád přírody* (1941).

Možná není náhodou, že řada prací byla věnována etice a filozofii morálky. Je k nim možno řadit i úvahu Josefa Tvrdeho *Názory o hrdinství v životě společenském* (1940), ve které se zabývá podstatou lidského hrdinství a lidské velikosti, kterou nachází ve věrnosti ideálům a upřednostňování celku nad individuem. Etické otázky, problematika mravní výchovy a mravních hodnot vždy patřily k důležitým součástem díla Inocence Arnošta Bláhy (1878–1960). Projevilo se to i v jeho práci *Vědecká morálka a mravní výchova* (1940), ve které přistupuje k morálce jako k specificky sociálnímu jevu, který má být zkoumán sociologicky a vědecky. Na rozboru teologické a metafyzické etiky se snažil dokázat jejich neupotřebitelnost pro moderního člověka a soustředil svou pozornost na etiku přirozenou a na hlavní problémy, které má řešit laická mravní výchova.

Nezanedbatelný okruh zájmu představovaly filozofické otázky umění. Mirko Novák (1901–1980) rozebral názory nejvýznamnějších postav české estetiky 19. a 20. století v práci *Česká estetika* (1940). Významný český strukturalista Jan Mukařovský (1891–1975) v první polovině 40. let přecházel od saussurovského a sociologického přístupu k uměleckému dílu směrem k fenomenologii – umělecké dílo vnímá jako neznakovou věc v reálném světě, jako sdělení o bytí člověka. Za okupace publikoval *Kapitoly z české poetiky* (1941) a studie *Může mít estetická hodnota v umění platnost všeobecnou?* (1941) a *Záměrnost a nezáměrnost v umění* (1943).

Skutečnost, že se české země staly v období Protektorátu Čechy a Morava obětí nesvobody a útlaku, neznamenal, že tato vnější nesvoboda byla doprovázena úplnou likvidací aktivit českých intelektuálů. Jejich možnosti byly značně ztíženy, ale nebyly umlčeny, jak o tom svědčí řada pozoruhodných duchovních výkonů z let 1939–1945. Dá se dokonce říci, že podněty k velkému rozvoji kulturní tvorby ve všech oblastech (divadlo, film, krásná literatura) dala v mnoha případech sama nesvoboda. Období okupace českých zemí nemůžeme v plném slova smyslu pokládat za epochu¹⁰, ale spíše za mezidobí po letech kulturního rozkvětu let dvacátých a třicátých a před mocenskou proměnou konce let čtyřicátých. Charakter určitého období vymežeme nejen prostřednictvím

¹⁰ „V případě epochy duchovního vývoje to předpokládá určení pro epochu příznačných, svým způsobem neopakovatelných a relativně jednotných postojů, názorů, hledisek, přesvědčení, hodnot a norem, a to spolu s prostředky jejich artikulace, konceptualizace a prezentace“. J. Cetl, *Desetiletí jako epocha kulturního vývoje*, [w:] J. Gabriel (red.), *České filozofické myšlení ve třicátých letech našeho století*, UJEP, Brno 1989, s. 9.

toho, co bylo „předtím“, ale také toho, co přišlo „potom“, co zanechala po sobě jako „přesahy“. Mezi nimi byla i nedůvěra k německé spekulativní filozofii, umění kompromisu, skrytých významů, alegorií a otevřenost k levicové orientaci. Válečná a okupační zkušenost se tak významně vepsala do intelektuálních a společenských aktivit řady osobností filozofického života v době poválečné, a ovlivnila nesporně duchovní i politickou dimenzi pozdějšího národního života.

Nazistowska okupacja ziemi czeskiej w latach 1939–1945 spowodowała zamknięcie czeskich uniwersytetów, prześladowania, uwięzienia i egzekucje na wybitnych osobowościach, w tym wielu filozofów. Autor rozpatruje, jak wbrew wszystkim przeszkodom życie filozoficzne na ziemi czeskiej trwało nadal dzięki sporadycznemu ukazaniu się czasopism filozoficznych i kulturowych, oraz wydań książkowych i przekładów.

The Nazi occupation of the Czech Lands from 1939 to 1945 brought about the closure of Czech universities, along with persecutions, imprisonments and executions of persons of consequence, including many philosophers. The article investigates how despite all the obstacles one managed to sustain the former level of philosophical life in the Czech Lands due to irregularly appearing philosophical and cultural journals same as original books and translations.